

Pánovics Attila:

Környezetvédelem az új Alkotmányban

A nemzetközi jogban és különösen az Európai Unió jogában is megfigyelhető, hogy a környezet állapotának javítására irányuló erőfeszítések sikertelensége miatt a környezetvédelmi szabályozás (és különösen annak végrehajtása) egyre nagyobb jelentőségre tesz szert. A környezeti célok elérésének és a környezeti politikák megvalósításának hiányosságai egyre jelentősebb szerephez juttatják a környezettudatos polgárokat, és különösen a környezetvédő civil szervezeteket.

Az EU-csatlakozás környezeti szempontból újabb előnyöket és egyben kockázatokat is hordoz magában. Magyarországnak már csak a földrajzi elhelyezkedéséből adódóan is elemi érdeke ennek figyelembe vétele és a rendelkezésére álló jogi lehetőségek maximális kihasználása, elsősorban a környezet védelmével összefüggő alkotmányos szabályozás központi elemét jelentő egészséges környezethez való jog megfogalmazása és érvényesítése révén.

Előszó

A szükséges parlamenti többség birtokában kiújult „alkotmányozási láz” érthető módon felpezsdítette a jogászi szakmát, hiszen technikailag valóban lehetővé vált egy új Alkotmány gyors elfogadása, ami egyébként a rendszerváltás óta időről-időre felmerült (ha nem is ekkora eséllyel), felbolygatva az egyre kilátástalanabb állóháborúba („hideg polgárháborúba”) keveredett hazai közéletet.

Ennek kapcsán többen (és egyre többször) beszélnek a jól hangzó „alkotmányozási kényszerről”, amely széles körben elfogadottá is vált. Az általam vizsgált kérdés abból indul ki, hogy a XXI. század elején milyen tartalommal kellene megtölteni egy korszerűnek tekinthető Alkotmányt; milyen hiányosságokat lehetne pótolni, illetve mik azok a keretek, amelyek feltétlen érvényesülést kívánnak ahhoz, hogy a prioritások egyértelművé váljanak, és egy koherens rendszerbe foglalják a dokumentum tartalmát.

* Pánovics Attila egyetemi adjunktus a PTE Állam- és Jogtudományi Karának Nemzetközi- és Európai jogi Tanszékén oktat európai közjoggal és környezetjoggal kapcsolatos tárgyakat. Doktori értekezését 2010-ben védte meg „Az Aarhusi Egyezmény alkalmazása az Európai Unió jogában” címmel.

Kiindulópontként rögzíthetjük, hogy az ország helyzete két évtizeddel a rendszerváltozás után messze nem azt a képet tükrözi, amiben mindannyian reménykedtünk, és amelynek az elérésében sokan még a mai napig hisznek. Az ország a szakértők egy része szerint sikeresen kezelte az 1990-es évek legfőbb kihívásait, hatékonyan integrálódott a globális kereskedelmi rendszerbe, amit az Európai Unióhoz történő csatlakozás még tovább erősített. Mindezek ellenére az elmúlt években nyilvánvalóvá vált, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek, a szociális feszültségek nem enyhültek, a szegénység – annak ellenére, hogy többnyire láthatatlan marad – egyre nagyobb tömegeket érint, a lakosság egészségi állapota még a közép-kelet-európai országok között is az egyik legrosszabbnak mondható, 2007-2008 óta pedig a gazdaság hatékony működésébe vetett bizalom is alapjában megrendült.

Még hosszan lehetne sorolni mindazokat a jelenségeket, amelyek egyre nyilvánvalóbban tükrözik, hogy a jelenlegi gazdasági-társadalmi rendszer nem képes a növekvő feszültségek levezetésére, minden ígélet (és uniós forrás) ellenére egyre naivabb elképzelés azt feltételezni, hogy Magyarország belátható időn belül képes lesz utolérni a legfejlettebbnek tekintett nyugat-európai országokat.

A XXI. század kihívásai

Ha tágabb összefüggésekben próbáljuk a fent említett jelenségeket vizsgálni, akkor előbb-utóbb eljutunk annak felismeréséhez, hogy az említett jelenségek mind összefüggésben vannak egymással, és egy olyan szintű halmazát képezik a megoldandó problémáknak, ami az egész rendszer működésének egyre súlyosabb zavarát jelzi. Ennek összefüggései a környezet védelmével rendkívül bonyolultak, mégis úgy tűnik, hogy a rendszerhiba háttérben alapvetően az ember és környezete közötti összhang felbomlása áll, aminek helyreállítása a XXI. század legnagyobb kihívása.

A környezeti rendszerek összeomlását fenyegető emberi beavatkozás alapvetően szellemi természetű: a háttérben civilizációnk önismereti válsága húzódik meg. Képtelenek vagyunk tenni a fenyegető veszélyekkel szemben, még akkor is, amikor nyilvánvalóvá válnak az akár már rövid távon is bekövetkező negatív hatások. Nem közönyből, gyávaságból vagy tudatlanságból viselkedünk így, hanem mert egyszerűen saját magunkról sem vagyunk képesek másként gondolkodni, nem áll többé módunkban beavatkozni az elszabadult erők működésébe. Arról győzködjük magunkat, hogy úgysem tehetünk semmit, és a katasztrófa

elhárítását rábizzuk a mindenható technológiára.¹ Valahol érthető is ez az optimizmus, hiszen eddigi tapasztalataink azt mutatják, hogy a szűkösség az embereket új technológiák és intézmények kifejlesztésére is ösztönözheti.²

Az eddig megtett erőfeszítések egyelőre nem hoztak látványos áttörést, ami folyamatos ösztönzést jelent a jogalkotók számára is, hogy új eszközök, új szabályozási módszerek bevezetésével próbálják legalább megállítani a környezet folyamatos romlását. Egy új világkép kialakítása olyan kényszerpályává vált a XX. század közepére, amely kudarcra ítéli az elszigeteltség megszüntetésére irányuló törekvéseket. A megoldás hosszú és bonyolult folyamatnak ígérkezik, melyben nem csak az ember és környezete, hanem az emberek egymás közötti kapcsolataink is jelentősen változtatni kell.

Az emberi társadalom működésének alapmechanizmusa a következő: a gazdasági-technológiai rendszer működése érdekében a környezetből nyersanyagokat és energiahordozókat nyerünk ki, ezekből árukat termelünk és szolgáltatásokat biztosítunk, amelyeket a társadalom elfogyaszt, illetve igénybe vesz. Mindeközben folyamatosan terheljük a környezetünket, amelynek nagysága a XX. század második felére olyan mértékűvé vált, hogy megmutatkoztak a kényszerítő erejű természeti korlátok.³

A tudományos világot és a közvéleményt egyre szélesedő rétegeit az 1960-as évek elejétől kezdve foglalkoztatják a globális környezeti problémák és azok következményei.⁴ A Római Klub jelentései elsőként világítottak rá, hogy a globális környezeti válság a környezeti veszélyek mellett milyen mély gazdasági és társadalmi problémák hordozója. Az azóta eltelt évtizedek erőfeszítéseinek sikertelensége miatt a környezetvédelmi szabályozás (és különösen annak végrehajtása) egyre nagyobb jelentőségre tesz szert.⁵ Ennek felismerését jelzi többek között az a tendencia, amely alapján a jogszabályok a környezeti ügyek kapcsán fokozatosan kiterjesztik a jogvédelem határait, és a konkrét egyéni sérelem igazolásán kívül is fellépési lehetőséget biztosítanak a közérdeket sértő vagy veszélyeztető helyzetek esetén.

Tekintettel arra, hogy az ember környezet-átalakító tevékenységének mértéke – a világtörténelemben először – hamarosan csökkenni fog,⁶ a környezet védelmének

¹ Lányi András: *Együttéléstan, A humánökológia a politikai filozófiában*. Liget Könyvek, Liget Műhely Alapítvány, Budapest, 1999. 24-25. o.

² Thomas F. Homer-Dixon: *Környezet Szűkösség Erőszak*. Typotex Kiadó, Budapest, 2004. 128. o.

³ Papp Sándor: Versenyfutás a katasztrófával. In: Kóródi Mária (szerk.): *Az erőszak kultúrája*. Pallas Kiadó Kft., Budapest, 2009. 166-167. o.

⁴ Ebben óriási szerepe volt Rachel Carson amerikai író nő *Néma Tavasz* c. könyvének, amely a korlátlan mezőgazdasági növényvédőszer-használat káros hatásaira hívta fel hatékonyan a figyelmet; l. Rachel Carson: *Néma Tavasz*. Katalizátor Könyvkiadó, Budapest, 2007.

⁵ A nemzetközi, az uniós és a belső jogban egyaránt.

⁶ Takács-Sánta András: *Bioszféra-átalakításunk nagy ugrásai*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2008. 31. o.

szükségessége mellett a gazdaság és a társadalom jövőjének újraértékelése is megkérdőjelezhetetlen feladattá vált napjainkra. Ilyen körülmények között a nemzetközi közösség elsődleges feladata, hogy megteremtse azokat a feltételeket, amelyek révén a gazdasági, szociális és környezeti érdekek – a jelenlegi helyzettel ellentétben – egyensúlyba kerülhetnek egymással. Természetesen elsősorban a környezet védelme az, amely rendre alulmarad a döntéshozatal során a gazdaságfejlesztési, foglalkoztatáspolitikai, stb. szempontokhoz képest.

Nem véletlen, hogy éppen a környezet védelmével összefüggésben jelent meg és vált nemzetközi hívószóvá a „fenntartható fejlődés” kifejezés, amely minden hiányossága ellenére még mindig a legszélesebb körben elismert és használt megjelölés, bár tartalmilag rendszerint a pénzügyi háttér meglétét, a finanszírozhatóságot értik a fenntarthatóság kifejezés alatt. Ezért van szükség a társadalombiztosítási rendszer sürgős reformjára is, amely – nem kis mértékben a demográfiai tényezők miatt – hosszabb-rövidebb (inkább rövidebb) távon „fenntarthatatlanná válik”.⁷

Álláspontom szerint a fenntarthatóság nem egy önálló alapelvet jelent, hanem egy célkitűzést,⁸ amely egybefonódik a környezeti eltartó-képesség fogalmával. A fogalom az elmúlt években nemzeti és nemzetközi szinten egyaránt nagyon népszerűvé vált. A fenntarthatóság nem a környezet egy bizonyos állapotának a megőrzésére vonatkozik, sokan mégis a gazdasági növekedés fenntartásával azonosítják. A fenntarthatóság lényegében egy olyan viszonyrendszer – egy kultúra – létrehozását jelenti, amelyben az emberek egymás között, illetve a környezettel kapcsolatban nem rombolják, hanem megőrzik az erőforrásokat a jövőre nézve. A fenntarthatóság a megfelelő viszonyrendszer keresése, amely lehetővé teszi a következő generációk számára is, hogy kielégíthessék a szükségleteiket.⁹ Más hosszú távú, működőképes alternatíva jelenleg nem is létezik.¹⁰

A fenntartható fejlődés (fenntarthatóság) mellett az „ökoszociális piacgazdaság”, „zöld gazdaság” (sőt „kék gazdaság”¹¹), „esélyteremtő állam”, és főleg a különféle

⁷ Botos József – Botos Katalin: Az idősödés gazdasági hatásai – Egy stratégiai jelentőségű kutatás vázlatja. In: Botos Katalin (szerk.): *Idősödés és globalizáció – Nemzetközi pénzügyi egyensúlytalanság*. Tarsoly Kiadó, Budapest, 2009. 2. o.

⁸ Gerd Winter: *Environmental Principles in Community Law*. In: Jan H. Jans (szerk.): *The European Convention and the Future of European Environmental Law*. The Avosetta Series (I). Europa Law Publishing, Groningen, 2003. 21. o.

⁹ Jövőkereső – A Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács jelentése a magyar társadalomnak. 2009. 14.o.

¹⁰ Bár a jelenlegi gazdasági-társadalmi rendszer akár már rövid távon is működésképtelenné válhat; l. Hetesi Zsolt – Szám Dorottya – Végh László: *Az utolsó kísérlet, Híradás a Föld állapotáról*. Kairosz Könyvkiadó Kft., Budapest 2008.

¹¹ L. <http://www.akekgazdasag.hu/>

szövegösszefüggésekben megjelenő „paradigmaváltás” kifejezés¹² is mind azt mutatja számomra, hogy olyan alapvető változtatásokra lenne sürgősen szükség, amely szinte herkulési feladat elé állítja az emberiséget. Végso soron tehát azt mondhatjuk, hogy jelenlegi gazdasági rendszerünk „kudarcot vallott minden tekintetben: pénzügyi, környezeti és társadalmi téren egyaránt”.¹³

Nem a gazdasági növekedés és versenyképesség javítása kínálja azonban a megoldást az egymással összefüggő globális problémákra, hanem a modern környezetpolitika, amely környezeti gondolkodással kezdődik és kezdettől fogva minden politika területén jelen van. A versenyképességet pedig szintén hosszabb távon kell javítani, aminek elengedhetetlen feltétele a fenntarthatóság, illetve annak egyik elemeként a gazdaság és a társadalom számára nélkülözhetetlen természeti tőke.¹⁴ Természetesen mindehhez meg kell teremteni a megfelelő jogi és politikai kereteket.

A mindenhatónak tekintett gazdaságról épp az elmúlt 3 évben bizonyosodott be, hogy mennyire ingatag lábakon áll. A paradigmaváltás annak felismerését is jelentené, hogy a környezeti rendszerek (ökoszisztémák) sokkal inkább megfelelnek a modern közgazdaságtan megalapítója, Adam Smith által vizionált piaci feltételeknek: a szereplők tökéletesítik a cselekedeteiket, mintha egy láthatatlan kéz hangolná össze őket az erőforrások lehető legjobb allokációja és hasznosítása érdekében.¹⁵

Környezetvédelem a hatályos Alkotmányban

A környezetvédelmi szabályozás az elmúlt néhány évtizedben rendkívül látványos fejlődésen ment keresztül: az 1960-as évek végétől kezdve rövid idő alatt az emberiség jövőjét leginkább befolyásoló tényezővé vált. Jogállami keretek között a hatékony jogi szabályozás jelenti a legfontosabb garanciát arra nézve, hogy a szükséges változások mielőbb elindulhatnak a gyors és határozott állami intézkedéseknek köszönhetően.

Ehhez képest a hatályos magyar Alkotmányban jelenleg mindössze két helyen találunk utalást a környezet védelmére. Az általános rendelkezésekről szóló fejezetben a 18. § mondja ki, hogy “a Magyar Köztársaság elismeri és érvényesíti mindenki jogát az egészséges

¹² Érdemes rákeresni a világhálón, hogy mennyi területen lenne szükség paradigmaváltásra.

¹³ David C. Korten: *Gyilkos vagy humánus gazdaság?* Kairosz Kiadó, Budapest, 2009. 24. o.

¹⁴ Málóvics György – Ván Hajnalka: „Az ökológiai fenntarthatóság és a regionális versenyképesség összefüggései”. *Tér és Társadalom*, XXII. évf., 2. sz. (2008), 23. o.

környezethez”. A “lehető legmagasabb szintű testi és lelki egészséghez való jogot” tartalmazó 70/D. § az alapvető jogokról szóló részben (XII. Fejezet) került megfogalmazásra, aminek érvényesítéséhez szükséges többek között a “természetes és épített környezet” is.¹⁶

A 18. paragrafus elhelyezése az Általános Rendelkezések között elméletileg a környezet védelmének központi jelentőségét mutatja, és garantálja ennek megfelelő elismerését és tiszteletben tartását Magyarországon. Ezzel ellentétben a fenntarthatóság (fenntartható fejlődés) kifejezés egyáltalán nem került megemlítésre az Alkotmányban, sőt a környezet védelme, mint célkitűzés sem jelenik meg az alaptörvényben.

Az Alkotmány 18. §-ában szabályozott egészséges környezethez való jogot az Alkotmánybíróság több határozatában értelmezte, a gyakorlatában irányadó alkotmányjogi sajátosságait a 28/1994. (V. 20.) AB határozatban¹⁷ munkálta ki. A meglévő alkotmányos rendelkezések alapján megállapította, hogy az egészséges környezethez való jog az Alkotmány szabályozásában nem alanyi alapjog, de nem is pusztán alkotmányos feladat, államcél, amelynek megvalósítási eszközeit az állam szabadon választja meg. „Elsősorban önállósult és önmagában vett intézményvédelem, azaz olyan sajátos alapjog, amelynek az objektív, intézményvédelmi oldala túlnyomó és meghatározó. Az egészséges környezethez való jog az állam környezetvédelemre vonatkozó kötelezségei teljesítésének garanciáit emeli az alapjogok szintjére, beleértve a környezet elért védelme korlátozhatóságának feltételeit is. E jog sajátosságai folytán mindazokat a feladatokat, amelyeket másutt alanyi jogok védelmével teljesít az állam, itt törvényi és szervezeti garanciák nyújtásával kell ellátnia.”¹⁸

A nemzetközi elismerést kiváltó „visszalépés tilalmát” („non-derogation principle”) is ennek a határozatnak a rendelkező részében mondta ki először a testület: „Az Alkotmánybíróság megállapítja, hogy az Alkotmány 18. §-ában megállapított, az egészséges környezethez való jog a Magyar Köztársaságnak azt a kötelezettségét is magában foglalja, hogy az állam a természetvédelem jogszabályokkal biztosított szintjét nem csökkentheti, kivéve, ha ez más alapjog vagy alkotmányos érték érvényesítéséhez elkerülhetetlen. A védelmi szint csökkentésének mértéke az elérni kívánt célhoz képest ekkor sem lehet aránytalan.” (ABH 1994, 134.)

A határozat indokolásában az Alkotmánybíróság – többek között – rámutatott: „A természetvédelemben a védettség szükségességének objektív – bizonyos körben nemzetközi

¹⁵ Gunter Pauli: *A két gazdaság – 10 év, 100 innováció, 100 millió munkahely*. A Római Klub jelentése, PTE KTK Kiadó, Pécs, 2010. 42. o.

¹⁶ 70/D. § (2) bek.

¹⁷ ABH 1994, 134.

¹⁸ ABH 1994, 138.

normákban kötelezően megállapított – ismérvei vannak. A természetben okozott károk véges javakat pusztítanak, sok esetben jóvátehetetlenek, a védelem elmulasztása visszafordíthatatlan folyamatokat indít meg. Emiatt a környezetvédelemhez való jog érvényesülésében nem lehet a gazdasági és társadalmi körülményektől függő olyan minőségi és mennyiségi hullámzást megengedni, mint a szociális és kulturális jogokéban, ahol a körülmények megkívánta megszorítások később orvosolhatók. E sajátosságok miatt a környezethez való jog védelmének eszközei között a megelőzésnek elsőbbsége van, hiszen a visszafordíthatatlan károk utólagos szankcionálása nem tudja helyreállítani az eredeti állapotot. A környezethez való jog érvényesítése alkotmányosan megköveteli azt, hogy az állam - amíg jogi védelem egyáltalán szükséges - az elért védelmi szinttől csakis olyan feltételekkel léphessen vissza, amikor alanyi alapjog korlátozásának is helye lenne. A környezethez való jog érvényesítése a védelem elért szintjének fenntartásán belül azt is megkívánja, hogy az állam a preventív védelmi szabályoktól ne lépjen vissza a szankciókkal biztosított védelem felé. Ettől a követelménytől is csak elkerülhetetlen szükségesség esetén, és csak arányosan lehet eltérni.”¹⁹

A fentiek alapján tehát megállapítható, hogy az Alkotmánybíróság az egészséges környezethez való jogot minden sajátossága ellenére alapjognak tekinti, ezért a korlátozása alkotmányosságának megítélésénél ugyanazt a mércét alkalmazza, mint a többi alapjog esetén: az Alkotmány 8. § (2) bekezdésből eredő szükségességi/arányossági tesztet. E szerint a környezethez való jog esetleges korlátozása csak ugyanolyan feltételekkel engedhető meg, mint az alanyi alapjogoké, azaz a jogszabályokban egyszer már biztosított védelmi szint csökkentéséhez kellő súlyú alkotmányos indok szükséges: a korlátozásnak más alapjog vagy alkotmányos érték érvényesítéséhez elkerülhetetlennek és az elérni kívánt céllal arányosnak kell lennie.

Az Alkotmánybíróság későbbi döntései nyomatékosították, hogy a természet védelmével összefüggő – az Alkotmány 18. § és 70/D. §-ából folyó – alkotmányos követelmények a környezetvédelemre általában is irányadók,²⁰ illetve a környezetvédelmen belül irányadó az épített környezetre is. Ez utóbbit illetően a 27/1995. (V. 15.) AB határozat kimondta: „Az egészséges környezethez való jog érvényesítése állami kötelezettség. Az érvényesítés egyik eszköze az épített környezet védelme. Az épített környezet védelméhez

¹⁹ ABH 1994, 134, 140-141.

²⁰ Lásd például a 14/1998. (V. 8.) AB határozatot, ABH 1998, 126, 130, vagy a 30/2000. (X. 11.) AB határozatot, ABH 2000, 202, 205.

hozzátartozik a települési környezet védelme. A települési környezet védelme kiterjed a lakóterületekre.”²¹

Az Alkotmány 18. §-a szoros összefüggésben áll az élethez való joggal, hiszen az állam kötelességeinek magukban kell foglalniuk az élet természeti alapjainak védelmét, és ki kell terjedniük a véges javakkal való gazdálkodás intézményeinek kiépítésére.²² Önmagában ez az alapvető összefüggés is jelzi a környezet védelmével kapcsolatos alkotmányos rendelkezések jelentőségét, ezért egy új alkotmányozási folyamatban a jelenleginél sokkal részletesebb megfogalmazásra lenne szükség általában, az állami célkitűzések tekintetében, mind a mindenkit megillető egészséges környezethez való joggal kapcsolatban, amely továbbra is az alkotmányos szintű környezetvédelmi szabályozás központi elemét kell, hogy képezze. Természetesen az alkotmányos rendelkezések a különféle állami és egyéni kötelezettségek kombinációjáról is gondoskodhatnak, hiszen minden egyes személy – egyénileg vagy másokkal közösen is – köteles megvédeni és megőrizni a környezetet, javítva az életminőséget és a jólétet a jelen és jövő nemzedékek számára.

A környezethez való jog az uniós jogban

Az 1970-es évektől kezdve a fejlett országokban a környezetvédelem vált az egyik olyan szakterületté, ahol az Európai Közösség/Unió egyre nagyobb aktivitást tudott kifejteni a világpolitika színpadán, határozottan fellépve a globális programok és egyezmények kidolgozása (megkötése, végrehajtása) mellett. Az Európai Unió – amely jelenleg a világ legfejlettebb, és továbbra is dinamikusan fejlődő környezetvédelmi szabályozásával rendelkezik – hosszú évek óta a globális környezeti problémák megoldásának élharcosaként igyekszik feltüntetni magát a nemzetközi porondon.

Az európai integráció a megalakulása idején, az ötvenes években abból a szempontból klasszikus regionális szervezetként jött létre, hogy a nem-állami szereplők szinte semmilyen érdemi szerepet nem játszottak a döntéshozatal során. Bár a hivatalos dokumentumok szerint az Unióban, „amely az emberi méltóság, a szabadság, az egyenlőség és a szolidaritás egyetemes és oszthatatlan értékein alapszik, a demokrácia, valamint a jogállamiság elvére épül, az uniós polgárság létrehozásával és a szabadság, a biztonság és a jogérvényesítés térségének

²¹ ABH 1995, 129, 133.

²² 996/G/1990. AB határozat, ABH 1993, 533, 535.

kialakításával az embert helyezi tevékenységének középpontjába”,²³ a gazdasági és monetáris integráció kezdettől fogva sokkal gyorsabban haladt előre, mint a politikai és társadalmi integráció.

Azok az értékek, amelyek az európai integráció létrejöttét elősegítették, az új évezredben sokkal kevésbé tűnnek alkalmasnak az európai egységfolyamat szorosabbá tételéhez. Valódi dialógus és bizalom híján azonban Európa nem lesz képes továbbfejlődni, amit jól mutatott az Alkotmányszerződés bukásához vezető, évekig húzódozó folyamat, amely – bár jelenleg rövid távon megoldódottnak tűnik – napjaink globális kihívásaira nem lesz képes érdemi válaszokat adni. Az EU eddigi sikerét garantáló sajátos feltételek ugyanis időközben megszűntek, az évtizedekig kitűnően működő „Jean Monnet-módszerre” a továbbiakban már nem lehet építeni.

Az üzleti hatalom a Gazdasági és Monetáris Unió (GMU) keretein belül nagymértékben koncentrált, és jórészt valóban nemzetek felettivé vált, az üzleti szervezetek pedig jelentős hatalomra tettek szert a gazdasági integrációnak köszönhetően.²⁴ Ezeket az alapvető hiányosságokat az Európai Parlament egyre növekvő szerepe sem volt képes pótolni, mivel alapvetően hiányzik az európai nép (*demos*), amely képes lenne az uniós intézmények és képviselők legitimitását biztosítani.

A XXI. század elején látványosan kibővült Európai Unió számára még komolyabb kihívást jelent, hogy a félmilliárd – és a jövőben még ennél is több – lakost számláló integrációs szervezet hogyan tudja minél hatékonyabban, átláthatóbban és demokratikusabban szolgálni az európai polgárok érdekeit. Az EU szintjén – annak ellenére, hogy az EU a fenntartható fejlődés megvalósításából fakadó környezetvédelmi és egyéb kihívásokhoz szükséges multilaterális megoldások legfőbb támogatója²⁵ –, még könnyebben mélyül a szakadék az intézmények és a hagyományos politikától fokozatosan elforduló európai polgárok között. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy az embereket mobilizálni képes kérdések – mint például az emberi jogok védelme vagy különösen a környezet védelme – nem uniós/európai, hanem globális szintűek, univerzális jellegűek.²⁶ Ennek ellenére bármi is legyen az európai integráció

²³ L. az Európai Unió Alapjogi Chartájának 2. preambulumbekzdését.

²⁴ Ezzel párhuzamosan az ellenőrizhetőség, számonkérhetőség pedig csökkent velük kapcsolatban.

²⁵ European values in a globalised world, COM (2005) 525 final, 12. o.

²⁶ Giuliano Amato: A Strong Heart for Europe, In: Christian Joerges, C. – Yves Mény – Joseph H. H. Weiler (szerk.): *What Kind of Constitution for What Kind of Polity?, Responses to Joschka Fischer*. European University Institute, San Domenico, 2000. 121. o.; Andrew Moravcsik: “In Defence of the ‘Democratic Deficit’: Reassessing Legitimacy in the European Union”. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 40. No. 4. (2002), 606. o.

elmélyítésének, továbbfejlesztésének a sorsa, számos olyan politikai terület van, amelynek erősödése biztosra vehető – a környezetvédelem egyértelműen ezek között van.²⁷

Ami a környezethez való jog közösségi (uniós) jogi szabályozását illeti, szembetűnő, hogy sem a Lisszaboni Szerződés,²⁸ de még az Európai Unió 2000. december 7-én elfogadott Alapjogi Chartája sem tartalmazza az erre történő utalást. Az Alapvető Jogok Chartájának²⁹ II-97. cikke értelmében: „A magas színvonalú környezetvédelmet³⁰ és a környezet minőségének javítását be kell építeni az uniós politikákba, és a fenntartható fejlődés elvével összhangban biztosítani kell a megvalósulásukat”. Ez a rendelkezés került be az Alkotmányszerződés második részébe, és ezt tartalmazza a Charta 2007. december 13-án kiigazított, és jogilag kötelezővé vált szövege is (37. cikk).³¹ Azon túl, hogy ez a megfogalmazás egyáltalán nem utal az egyének jogaira, hanem mindössze a közösségi/uniós környezeti politika célját határozza meg, hangsúlyozva az integráció elvét, hibás megközelítést tartalmaz a fenntartható fejlődéssel kapcsolatban.³²

Az Európai Közösséget létrehozó Szerződés (EK-Szerződés) környezeti politikára vonatkozó rendelkezései sem tartalmaztak utalást sem az egyénekre, sem a környezetvédő NGO-kra. Krämer ezt a hiányosságot annak tulajdonítja, hogy más területekkel (pl. a belső piaccal vagy a versenypolitikával) összehasonlítva, hiányzik a privát anyagi érdekelttség a közösségi/uniós környezeti jog erősítéséhez. Az Európai Bizottság hibájának tartja, hogy eddig nem sikerült mobilizálni a közös célokért tenni kívánó magánszemélyeket. Az EK-Szerződés uniós polgárságra vonatkozó 17. és azt követő cikkei is csak általánosságban vonatkoztak a környezetvédelmi szektorra, ami miatt az egyének nem aktív résztvevői és szorgalmazói, hanem mindössze passzív befogadói válhattak a Közösség környezeti jogának és politikájának.³³

Pedig az európai integráció történetében több alkalommal is történtek kísérletek arra, hogy a figyelem középpontjába kerüljön ez a hiányosság. A társadalom kiemelt szerepének hangsúlyozása a környezeti politika terén már a Közösség első környezeti cselekvési programjában is helyet kapott. Az 1973-ban elfogadott első közösségi akcióprogram 9. számú

²⁷ Faragó Tibor: *Magyarország részvétele a nemzetközi környezetvédelmi együttműködésekben*. Műhelytanulmányok Magyarország Környezeti Jövőképéről, az Országos Környezetvédelmi Tanács és a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézete kiadványa, 2002. 33. o.

²⁸ L. az Európai Unió működéséről szóló szerződés XX. címét (191-193. cikkek).

²⁹ HL C 364/1, 2000.12.18., 1-22. o.

³⁰ Helyesen: „A környezet védelmének magas szintjét (...)” (– P. A.)

³¹ HL C 303, 2007.12.14., 1. o.

³² Korábban részletesen kifejtettük, hogy a fenntartható fejlődés (fenntarthatóság) valójában nem elv, hanem generális célkitűzés.

³³ Ludwig Krämer: *EC Environmental Law* (Fifth Edition). Sweet & Maxwell, London, 2003. 49. o.

elve szerint a környezet védelme a Közösségen belül mindenkinek az ügye, ezért tisztában kell lenni annak fontosságával. A környezeti politika előfeltételeként határozta meg, hogy a társadalom valamennyi tagja, az összes társadalmi erő részt vegyen a környezet védelmében.³⁴ Az Európai Parlament már az alapvető jogokról és szabadságokról szóló, 1989-es határozatának³⁵ 24. cikkében javasolta egy olyan rendelkezés megfogalmazását, amely kötelezné a Közösség intézményeit, hogy minden szükséges intézkedést tegyenek meg a környezet minőségének megőrzése, védelme és javítása érdekében. Az Európai Tanács 1990 júniusában megrendezett, dublini csúcstalálkozóján elfogadott egyik nyilatkozat³⁶ utalt rá, hogy a környezettel kapcsolatos ismeretek magas szintű fejlesztése és a problémák megértése megkönnyíti a Közösség és a tagállamok hatékony fellépését, ami garantálja a „polgárok tiszta és egészséges környezethez való jogát”. Az Európai Parlamentben 1990 szeptemberében hangzott el javaslatként egy Európai Környezeti Karta (*European Environment Charter*) elfogadása, amely tartalmazná az egyének „jobb környezethez való jogát”.³⁷ A 2002-es johannesburgi világtalálkozón pedig éppen az EU javasolta – sikertelenül – az emberi jogok, a környezetvédelem és a fenntartható fejlődés közötti kapcsolatok nyilatkozatba foglalását.³⁸

A környezetvédő NGO-k fontossága

A fenntartható fejlődés megvalósítása új társadalmi, gazdasági és politikai modelleket kíván meg, melyek kialakulásának egyik forrása a zöld mozgalmakban rejlik.³⁹ A zöld mozgalmak fellépése nyugtalanító hatással jár a társadalmi-politikai élet szereplői számára, mivel a tevékenységükkel óhatatlanul együtt jár az uralkodó gazdasági-technológiai szemlélet hiányosságainak a fokozatos felismerése, ami végső soron a fennálló gazdasági-társadalmi

³⁴ HL C 112, 1973.12.20., 1. o. (Principle 9: “The protection of the environment is a matter for all in the Community, who should therefore be made aware of its importance. The success of an environment policy presupposes that all categories of the population and all the social forces of the Community help to protect and improve the environment. This means that at all levels continuous and detailed educational activity should take place in order that the entire Community may become aware of the problem and assume its responsibilities in full towards the generations to come.”)

³⁵ European Parliament Resolution adopting the Declaration of Fundamental Rights and Freedoms, 12 April 1989 (HL C 120, 51-58. o.).

³⁶ Annex II – The Environmental Imperative, SN 60/1/90, 26. o.

³⁷ The New Europe, statement by the European Parliamentary Labour Party, 17 September 1990.

³⁸ Marc Pallemarts: Proceduralizing Environmental Rights: The Aarhus Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making, and Access to Justice in Environmental Matters in a Human Rights Context. In: *Human Rights and the Environment, Proceedings of a Geneva Environmental Network Roundtable*, UNEP, 2004, 15-16. o.

³⁹ Szabó Máté (szerk.): *Környezetvédelmi civil kezdeményezések Magyarországon (1988-1998), Tanulmányok*. Villányi úti könyvek, Politikatudományi Sorozat, 1999. 7. o.

rend alapvető megváltoztatásának a szükségességéhez vezetne. Ez tehát nem egyszerűen bizonyos reformok követelését jelenti, hanem rendszerkritikát, ami egyfajta „állandó ellenzéki” szerepbe kényszeríti a zöldeket.⁴⁰

Ez azonban nem jelentheti az érvek figyelmen kívül hagyását, még egy globális fogyasztói társadalom esetén sem. Egyrészt demokratikus viszonyok között a többségi elvet (*'majority rule'*) csak bizonyos korlátozásokkal szabad érvényesíteni, és elméletileg a polgárok a többségi véleményről bármikor szabadon áttérhetnek a kisebbségi véleményre. Másrészt – ahogy Margaret Mead is felhívta rá a figyelmet⁴¹ – a történelem során mindig kisebb méretű csoportok voltak képesek megindítani a szükséges, alapvető változásokat.

A környezeti érdekek érvényesítésében tehát egyre fontosabb szerep jut a környezettudatos polgároknak és a környezet-, természet- és állatvédelmi céllal működő NGO-knak, amelyek a civil szektoron belül jól elkülöníthető réteget képeznek. Ezek a „zöld” szervezetek rendkívül sajátosak abból a szempontból, hogy elsődlegesen nem az egyes tagok személyes, egyéni érdekeit, hanem a környezeti szempontokat próbálják érvényesíteni, ami egy szélsőségesen individualista, környezetromboló fogyasztói kultúrában korántsem egyszerű feladat.

A zöld civil szervezetek – vagy, ahogy a nemzetközi dokumentumok jelölik, a környezetvédő nem-kormányzati szervezetek⁴² (a továbbiakban környezetvédő NGO-k) – éppen a gazdasági növekedés által okozott környezeti problémák fokozódásának köszönhetően jelentek meg, de ez nem azt jelenti, hogy a környezetvédők mind teljes mértékben elutasítanak a fennálló gazdasági-társadalmi rendet. A civil társadalom részeként a zöld mozgalmak is rendkívül sokszínűek, közös jellemzőjük azonban, hogy a neoliberais közgazdaságtan elképzeléseivel szemben hitet tesznek az ún. „ökoszociális piacgazdaság”⁴³ kialakításának szükségessége mellett, bár ennek tartalmát és megvalósítását illetően szintén vannak különbségek a szervezetek között.

Mivel a környezeti problémák a komplexitásuk miatt általában speciális szakértelmet, megfelelő kapcsolatrendszert, tapasztalatokat és eszközöket igényelnek, ezért hatékonyságukat tekintve nem az egyes egyének, hanem sokkal inkább az összefogásukból létrejövő társadalmi csoportok, civil szervezetek játszanak kiemelkedő szerepet a környezeti problémák

⁴⁰ Ez elméletileg igaz a zöld pártokra is, hiszen amennyiben számottevő eredményeket tudnak elérni a választásokon, és felmerül a lehetőség, hogy koalíciót köthetnének valamelyik hagyományos ideológiát képviselő politikai párttal, szükségszerűen fel kell adniuk a legfontosabb célkitűzésüket: a gazdasági-társadalmi rendszer egészének a megváltoztatását.

⁴¹ Margaret Mead amerikai antropológus (1901-1978)

⁴² Non-governmental organisations (NGOs).

⁴³ Josef L. Riegler – Anton Moser: *Ökoszociális piacgazdaság*. Agroinform Kiadóház, Budapest, 2001.

tudatosításában, és a környezeti szempontok figyelembe vételének biztosításában a környezetre vonatkozó döntések meghozatala során. Az NGO-szektor uniós szinten is egyre jobban szervezett, működése egyre professzionálisabb, és egyre hatékonyabb kampányokat képes lebonyolítani.⁴⁴ A civil szféra Európai Unióval kapcsolatos szerepének megítélése során azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a jórészt Brüsszelben és Strasbourgban zajló döntéshozatal befolyásolása önmagában rendkívül költséges és bonyolult tevékenység.

A környezetvédő NGO-k támogatása tipikusan olyan közpolitikai válasz lehet az erősödő környezeti nyomásra, ami egyszerre lehet hatékony és viszonylag olcsó is.⁴⁵ Az NGO-k képesek mérhetően megsokszorozni a nekik nyújtott támogatásokat, és megakadályozni a tartós társadalmi elégedetlenség kialakulását. Magyarországon sajnos ezzel éppen ellentétes tendencia érezhető az elmúlt években; részben az állami források, részben a külföldi támogatások csökkenése miatt. A civil szektor az anyagi kiszolgáltatottság mellett továbbra is küzd számos gyermekbetegséggel, illetve az elmúlt két évtized alatt sem volt képes feloldani olyan alapvető dilemmákat, mint a függetlenség vagy kiszolgáltatottság, lokalitás vagy globalitás, laicitás vagy szakszerűség, kötetlenség vagy formalitás, politikamentesség vagy elkötelezettség, önállóság vagy kooperáció dichotómiái.⁴⁶

A környezetvédelmi szabályozás a környezetet és a környezetben élő emberek jogait is egyaránt érinti. Különösen az állami közigazgatásnak, az igazgatási szerveknek (elsősorban a közhatalmat megtestesítő hatóságoknak) van jelentős szerepe az egyes országokban, hogy befolyásolják – pozitív vagy negatív irányban – a környezet állapotát. Az igazgatási szervek azonban nem sajátíthatják ki a maguk számára a környezet védelmét, illetve nem tekinthetik magukat megkérdőjelezhetetlen szakértőknek. A már említett vörösiszap-katasztrófa kitűnő példa arra, hogy a zöldek ugyanúgy képesek kvalifikált szakértőkre támaszkodni, akiknek a függetlensége az intézményi és politikai érdekek hiánya vagy csekély volta miatt a konkrét ügyekben sokkal nagyobb.⁴⁷

Mindezek alapján érdemes megfontolni, hogy milyen előnyökkel járna, ha az Alkotmány – amellet, hogy elismeri mindenki jogát az egészséges és/vagy tiszta környezethez, illetve hangsúlyozza mindannyiunk kötelezettségét is a környezet megóvása terén – külön említést tenne a környezetvédő szervezetek szerepéről, az őket megillető jogosítványokról.

⁴⁴ Cook, Andrew: *Listening to Civil Society – What relationship between the European Commission and NGOs?* ECAS (2001).

⁴⁵ Homer-Dixon: i. m., 21. o.

⁴⁶ Sebestény István: „Civil dilemmák, civil kételyek a civil szervezetek (köz)életében”. *Civil Szemle*, 2004/1., 35. o.

Ennek némileg ellentmond az a Magyarországon is jó ideje megfigyelhető tendencia, amely a döntéshozatali eljárásokban való részvételük, és ezzel összefüggésben az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférésük tekintetében szűkíteni próbálja a jogállásukat, annak ellenére, hogy a tapasztalatok alapján bebizonyosodott már, hogy a döntések költséghatékonyabban, jobb minőségben és kevesebb visszaéléssel történnek ott, ahol erős a civil szervezetek által biztosított társadalmi kontroll.

Összegzés

Az ember megjelenése óta beavatkozik a létezésének alapját jelentő környezeti rendszerek működésébe. Életmódja azonban hosszú évezredek keresztül nem okozott visszafordíthatatlan károkat a környezeti rendszerek működésében, tisztelte a természet erőit, és tekintetbe vette a környezete ún. eltartó-képességét.⁴⁸ A mai ember mintegy 40.000 évvel ezelőtti megjelenését követően hosszú évezredek (több tízezer év!) teltek el anélkül, hogy a maihoz hasonló problémák kialakulása egyáltalán megkezdődött volna.

A változások tehát hosszú időn keresztül még viszonylag lassan, a középkor végétől azonban – párhuzamosan a földrajzi felfedezések hatásaival, az ipari forradalom kibontakozásával, számos technikai vívmány feltalálásával, és különösen a népesség exponenciális növekedésével – rendkívül gyorsan a természeti erőforrások feléléséhez, és globális méretű környezeti problémák kialakulásához vezettek. Napjainkra olyan mértékben lett hatással a bolygó egészére az ember környezet-átalakító képessége, illetve az ebből fakadó globális környezeti problémák megjelenése és fokozódása, amelyhez foghatóra nem volt még példa az emberiség története során.

Nagyon találó erre az amerikai Eugene F. Stoermer, valamint a Nobel-díjas holland tudós, Paul J. Crutzen által, elsőként 2000-ben használt „antropocén” kifejezés.⁴⁹ Álláspontjuk szerint egy új földtörténeti korszakról beszélhetünk, melynek legfőbb oka és meghatározó jellegzetessége az emberi tevékenység.

⁴⁷ Vay Márton: „Szakértők”. *Népszabadság Online*, 2010. november 9. Forrás: <http://nol.hu/velemeney/20101109-szakertok> (Letöltés ideje: 2010. december 1.)

⁴⁸ Amennyiben mégsem, akkor előbb-utóbb szembesült ennek következményeivel, és kénytelen volt továbbállni az adott területről. Manapság azonban már nincs olyan része a világnak, amit ne hódított volna meg az ember, és amely nem viselné magán az ember környezet-átalakító tevékenységének a nyomait.

⁴⁹ Paul J. Crutzen – Eugene Stoermer: The „Anthropocene”. *Global Change Newsletter*, The International Geosphere-Biosphere Programme (IGBP), No 41, May 2000, 17-18. o. Forrás: http://www.igbp.net/documents/resources/NL_41.pdf (letöltés ideje: 2010. december 1.).

Az Európai Bizottság szerint egy 27 (vagy a jövőben akár még több) tagból álló Európai Uniónak kivételesen sok lehetősége van kontinentális szinten fellépni, és a nemzeti határokat átlépő kihívásokkal szembenézni.⁵⁰ Az európai integráció a fennállása óta olyan mértékű békét, jólétet és biztonságot teremtett a tagállamok állampolgárai számára, ami elképzelhetetlen volt a megalakítása idején. A fejlődése azonban ennek ellenére – vagy éppen ezért – jelenleg nem fenntartható. Az Európai Unió jelenlegi célkitűzése alapvetően egy környezetbarát, alacsony szén-dioxid-kibocsátású gazdaság kiépítése, de még ennek a megvalósítása terén is csupán a kezdeti lépéseknél tart.

Pedig az uniós polgárok részéről komoly egyetértés mutatkozik az uniós környezeti politika fontosságáról, ami jelentős politikai támogatást biztosíthat a döntéshozók számára. Az Eurobarometer 2008 márciusi felmérése szerint az uniós polgárok közel kétharmada szeretné, ha a környezettel kapcsolatos politikai döntések nem nemzeti szinten születnének meg, és szükségesnek tartják, hogy az Európai Unió segítse a harmadik országokat környezetvédelmi normáik javításában.⁵¹ Ezt az eredményt megerősítette az Eurobarometer 300. számú felmérése,⁵² amely megmutatta, hogy az európaiak nagy többsége nagyon komoly problémának látja az éghajlatváltozást, ugyanakkor a megkérdezettek közül sokan panaszkodtak az információk hiányára. Az éghajlatváltozással összefüggő, személyes kezdeményezéseik még csak olyan, meglehetősen egyszerű intézkedésekre korlátozódnak, mint például a hulladék szétválogatása vagy a kisebb energia- és vízfogyasztás, amelyek a mindennapi életben nem igényelnek semmilyen drasztikus magatartásváltozást.⁵³

Létezik tehát egy erőteljes igény és elkötelezettség a tagállamok állampolgárai részéről, ami az egyébként is komoly demokrácia deficittel működő EU szempontjából kulcsfontosságú lehet a jövőre nézve. Ezzel ellentétesen hat a gazdasági globalizációs folyamat, amelynek az EU az egyik motorja, és amely nem csak a nemzeti határok jelentőségét csökkenti fokozatosan, hanem az állampolgárok helyett megelégszik a globalizált egyedek kozmopolita halmazával.⁵⁴

Az EU környezeti politikája ideális terep tehát egy „demokratizálódási kísérletre”, ami nem csak az uniós polgárok EU-ba vetett hitét, hanem magának az integrációnak a presztízsét

⁵⁰ Európa megújulása a XXI. században; A Bizottság Közleménye a Tanácsnak, COM(2007) 412 végleges, Brüsszel, 2007.7.10.

⁵¹ A teljes jelentés letölthető: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb_special_en.htm#295

⁵² Europeans' attitudes towards climate change (Report), Special Eurobarometer 300, September 2008; Forrás: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_300_full_en.pdf (letöltés ideje: 2010. december 1.).

⁵³ Ibid. 80. o.

⁵⁴ A globális civil társadalom és a nemzetközi politikai intézmények történetének érdekes állomása volt, mikor Guy VERHOFSTADT, az EU soros elnökségét akkoriban betöltő Belgium miniszterelnöke 2001-ben számos hírlapban nyílt levelet intézett a globalizációkritikus mozgalmakhoz, majd az összegyűjtött válaszokból könyvet adott ki; I. Verhofstadt, Guy: *Open Letter: The Paradox of Anti-Globalisation, The Debate, Laeken*. European Council (2001).

is növelné, nem mellékesen pedig jelentősen hozzájárulna a fenntarthatóság irányába tett erőfeszítésekhez.

2010-ben két olyan sajnálatos esemény is történt Magyarországon, amelyek heteken keresztül a legfőbb hírek között szerepeltek, és mindenki számára láthatóvá tették a gazdasági-társadalmi rendszerünk működési zavarait. Egyrészt a tavasz végén bekövetkezett áradások, amelyek évről-évre egyre nagyobb károkat okoznak, másrészt az ország történetének eddigi legsúlyosabb ipari balesete (és az abból származó környezeti károkozás), a 2010. október 4-én bekövetkezett vörösiszap-katasztrófa, amely tíz halottat és több száz sérültet hagyott maga után. Mindkét esetben példás társadalmi összefogás indult a bajbajutottak megsegítésére, de mindkét esetben megelőzhető is lett volna a katasztrófák bekövetkezése; a prevenció költsége elenyésző lett volna az okozott károkhoz képest.⁵⁵ A második eset kapcsán a felelősségre vonás, illetve a károk szennyező általi megtérítésének mértéke azt is egyértelművé fogja tenni, hogy milyen hiányosságok vannak a szabályozás terén, illetve hogy mekkora értéket tulajdonítunk jelenleg a tönkretett környezetnek, és az emberi életnek...

Azok a heves vitákat kiváltó kérdések, hogy történjen-e hivatkozás a Szent Koronára az új Alkotmány preambulumban, vagy hogy utaljon-e a keresztény nemzeti kultúrára, egészen más szintű problémák, mint amelyek a környezetvédelem szükségességéből és hiányosságaiból fakadnak. A megoldásuk is sokkal egyszerűbb döntést igényel, mint a komplex környezeti (és az azzal szorosan összefüggő egyéb) problémák – általában igen költséges – kezelése.

Amennyiben 2011-ben megszületik az új Alkotmány, természetesen nem elvetendő ötlet a dokumentum népszavazásra bocsátása (visszaadva a döntés lehetőségét a polgárok kezébe), vagy például a kétkamarás parlament létrehozása, hiszen ez utóbbi képviselőlet biztosíthatna a törvényhozásban a közösségi érdekeket, alkotmányos célokat és értékeket önkéntesen képviselő civil szervezeteknek, köztük a környezet- és természetvédő NGO-knak is. Emellett alapvető fontosságú a közvagyon fokozott védelme, a közpénzek felhasználásának átláthatósága, a döntéshozókra vonatkozó szigorú összeférhetlenségi szabályok kialakítása, a jogszabályok előzetes vizsgálata a fenntarthatóság szempontjából („fenntarthatósági hatásvizsgálat”⁵⁶) vagy például az adórendszer átalakítása ún. „zöld adók” révén (amelyek többek között az erőforrás- és energiahasználat alapján terhelik az adófizetőket), illetve a természeti erőforrások kiaknázásából, a környezet használatából eredő külső (externális)

⁵⁵ A természeti katasztrófákkal kapcsolatos nemzetközi példákra l. Glied Viktor: Donorok és túlélők. Természeti katasztrófák és a nemzetközi politika. In: Glied Viktor - Nagy Roland (szerk.): *Függsben – Kényszerpályán a jövő.* Publikon Kiadó, Pécs, 2010. 225-251. o.

⁵⁶ Impact Assessment Tools. Forrás: http://ec.europa.eu/research/sd/index_en.cfm?pg=fp7-tools-impact-assessment (letöltés ideje: 2010. december 1.).

költségek internalizálása segítségével (amely amellet, hogy igazságosabbá tenné a közteherviselést, jelentős bevételekhez is juttathatná az egyre kisebb mozgástérrel rendelkező állami költségvetést).

Hosszan lehetne még sorolni mindazokat az eszközöket, amelyek hozzájárulhatnának ahhoz, hogy a GDP növekedése – amely csupán a gazdasági tevékenységek árát képes mutatni, nem pedig a valódi hasznosságát – helyett az életminőség, a jól-lét, a biztonság, stb. javítására kellene összpontosítani. Egy olyan társadalom megerősítésére, amelyben a könyörtelen (és az élet minden területére beszivárgó) verseny, a pazarló fogyasztás, az anyagi javak felhalmozása, stb. helyett mindenkinek marad ideje a családra, a barátokra, a közéletben való részvételre, a közösségi eseményekre, a tanulásra, testedzésre, szellemi gyarapodásra.

A jelenlegi rendszer gyógyíthatatlan, ezért szinte az alapoktól kell újjáépíteni, felszabadítva például a helyi piacokat, előtérbe helyezve a helyi erőforrásokat és a reálgazdaságot. A jelenlegi folyamatok iránya egyértelmű; ennek a következményeit még épp csak kezdjük megismerni, megérteni, a saját bőrünkön megtapasztalni.

Mindezek alapján tehát kijelenthető: nincs ma Magyarországon alkotmányozási kényszer. Pontosabban egészen más szintű problémákról szól mindannyiunk jövője. Nem alkotmányozási kényszerről kellene tehát beszélni, hanem azokról a rendszerszintű problémákról (illetve azok megoldási lehetőségeiről), amelyek alapján fogják hamarosan megrengetni a fennálló gazdasági-társadalmi rendszerünket. Az idő múlásával sajnos egyre kisebb az esélye a gyors és radikális változtatásoknak, amelyek szükségesek lennének ennek elkerüléséhez.